

ЧЕРНІГІВЦІ У РОЗСТРІЛЬНИХ СПИСКАХ СОЛОВКІВ

Актуальність дослідження історії сумної пам'яті соловецьких розстрілів 1937 року беззаперечна, бо, по-перше, злочин, вчинений сталінськими катами, не має терміну давності; по-друге, оскільки у сусідній Росії спостерігається реабілітація й реставрація сталінізму, то представникам української інтелігенції варто бути особливо пильними, бо першими й неодмінними жертвами терору ставали зазвичай вони; по-третє, справедливість вимагає, щоб була вшанована пам'ять наших земляків, які безвинно загинули далеко від рідної землі. Серед понад тисячі прізвищ розстріляних упродовж п'яти днів – з 27 жовтня по 4 листопада 1937 р. у Сандаморху – знаходимо й імена уродженців чернігівської землі.

Метою даної роботи є аналіз інформації у вже оприлюднених розстрільних списках Соловків, котра стосується чернігівської інтелігенції, систематизація даних про найвідоміших її представників.

Перші книги, де розповідалася неприкрита правда про радянські табори, з'явилися за кордоном ще наприкінці 20-х рр. минулого століття. Так, у 1927 р. вийшла праця французького письменника Р. Дюге "Тюрма у Радянській Росії", де було описано всі види жахливих соловецьких катувань¹. Значний внесок у розкриття соловецьких таємниць зробили колишні в'язні табору, котрі у своїх спогадах відтворили внутрішні порядки у в'язниці, яка стала символом усєї пенітенціарної системи СРСР². Починаючи з доби перебудови і по сьогодні, спочатку в СРСР, а потім в Україні стали масово з'являтися наукові дослідження, де прискіпливому аналізу піддаються усі аспекти функціонування сталінського тоталітарного режиму, включно з історією численних таборів³. Одночасно стали виходити у перекладі українською мовою праці закордонних дослідників⁴. Поміж документальних матеріалів особливо треба виділити підготовлені сучасними істориками розстрільні списки Соловків як головне джерело до опрацювання теми⁵.

На островах Соловецького архіпелагу у Білому морі державна тюрма існувала ще з 1718 р.⁶. За радянської влади у 1922 р. вона була перетворена на "Соловецький лагерь особого призначення" (СЛОН). За наступні 15 років подальшого існування назву змінювали, а сутність залишалася тією ж. Сучасники інколи говорили, що тюрма – це "Радянський Союз у мініатюрі". Там були представлені усі нації та народності СРСР⁷. У примітках до спогадів Г. Костюка О. Соловей відзначила: "У розмовній мові Соловки це синонім беззаконного й жорстокого ув'язнення людей"⁸.

Проте доля його нещасних в'язнів різко змінилася на гірше із настанням доби Великого терору. Сучасні історики вважають, що "репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 р."⁹. "Чекісти "працювали" в усіх верствах суспільства, виявляючи потенціальні вогнища опору сталінській диктатурі. Але "спеціалізувалися" вони на інтелігенції – мозку нації. Народ був знесилений репресіями духовно й фізично"¹⁰. Цю точку зору поділяють і закордонні дослідники. М. Маля стверджує: "після березня 1937 року та до кінця 1938-го Великий Терор ежовщини розгулявся безперешкодно"¹¹. У ті зловісні часи табір реорганізували у "Соловецьку тюрму особого призначення Головного управління державної безпеки СРСР"¹², і це означало вирок для багатьох ув'язнених: у таборі стали здійснювати так зване "розвантажування", тобто масово розстрілювати в'язнів для того, щоб дати місце новим. С. Підгайний відзначив, що вже "на матеріку бачив в'язнів, що їх 1937 – 1938 років привезено

на Соловки будувати і розбудувати нову Соловецьку тюрму”¹³. Проте, зрозуміло, що правдивих відомостей про долю тих “старих соловчан”, котрих кудись вивозили, він не міг мати.

Тільки у середині 90-х рр. ХХ ст. стало відомо, що в рамках кампанії по репресуванню “ворогів народу” особлива трійка УНКВС Ленінградської області (начальник УНКВСЛО Л. Заковський, його заступник В. Гарін та прокурор Ленінграда Б. Позерн) ухвалила розстріляти групу в'язнів (усього 1825 чоловік) Соловецької тюрми¹⁴. Розстріл був здійснений у три етапи. Доля першої, найбільшої групи (із 1116 чоловік за списками на кінець жовтня 1937 р. було розстріляно 1111 осіб), довгий час залишалася невідомою¹⁵. У 1995 р. співробітники виявили в архіві Архангельського УФСБ повні списки приречених в'язнів Соловків, і у свідомість цілого світу увійшло страшне слово “Сандармох” – назва урочища, де під командуванням і за особистою участю капітана НКВС М. Матвеева було здійснено розстріл¹⁶. Кожний, хто візьметься читати розстрільні списки, зверне увагу на непропорційно великий відсоток представників української інтелігенції, особливо галичан. Так, у монографії сучасних авторів оприлюднено 24 прізвища західноукраїнських діячів¹⁷, котрі вирішили пов'язати свою долю з Радянською Україною. Серед них було чимало видатних представників науки, культури, освіти. Сьогодні у засобах масової інформації з'являються матеріали про жертви того звірячого розстрілу¹⁸. Настав час звернутися і до з'ясування долі розстріляних чернігівців. Їхні прізвища якраз і відкривають найбільший список:

Іван Іванович Бойко, народився у 1892 р. у с. Олексинці Варвинського (тепер Срібнянського) району Чернігівської області, штабс-капітан царської армії, а за радянської влади працював старшим агрономом “Укрплодовоц Тракторцентру”¹⁹. У спогадах С. Підгайного є добра згадка про нього. Він “був великим організатором і тямучим господарем. Був хорошим товаришем, хоч і недовірливим”, проте признався друзям, що служив сотником у Петлюри²⁰. Його засудили у березні 1933 р., дали 8 років, а напередодні 20-ої річниці Жовтневої революції розстріляли в урочищі Сандармох.

Тоді й там же був розстріляний і поет Марко Миколайович Вороний, який народився у 1904 р. у Чернігові. Про нього вказано, що він – дворянин, літератур-журналіст і член Спільки письменників у Києві. Судив його чомусь Військовий трибунал Київського округу. У лютому 1936 р. прозвучав вирок – 8 років “ИТЛ – исправительно-трудовых лагерей”²¹.

М. Вороний – постать достатньо відома, але, на жаль, більше у діаспорі, ніж на Батьківщині²². За останні роки в Україні з'явилося тільки дві розвідки про поета, не рахуючи довідки у виданні про письменників²³. Каторгу поет переносив дуже тяжко. С. Підгайний писав про нього: “Молодий журналіст, син відомого поета Миколи Вороного... Працював на сільськогосподарських роботах, щиро ті роботи ненавидячи, і щасливий повертався до смердючої камери, щоб лягти на нари чи з кимось з товаришів пограти в шахи. Був чулим і добрим товаришем і завсіди перебував у колі українців. Тихо, без ексцесів, прожив на острові аж до моменту від'їзду”²⁴. Тепер уже добре відомо, куди від'їхав поет. М. Вороний писав ніжні листи своїй матері, яка мешкала у Чернігові. Останній лист соловецького в'язня датований 19 вересня 1937 р. Він просив вислати “фотокарточки”, “а також присилай мені час від часу українську і російську літературу, присилай і чернігівського “Більшовика”, але тільки цікаві номери”. Люблячий син ніжно попрощався: “Міцно, міцно цілую рідненьку, золоту матусю!” – як виявилось, назавжди²⁵.

Уродженець нашого краю – Юрій Іванович Озерський, народився 1896 р. у с. Смяч Новгород-Сіверського повіту – зробив непогану кар'єру за радянських умов. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії навчався у Петроградському історико-філологічному інституті, у липні 1927 р. його призначили головою Укрнауки і завідувачем Управління політосвіти – важливих структурних підрозділів наркомату освіти УСРР²⁶. На цій посаді йому доводилося

“воювати” з академіками ВУАН, на що звертає увагу сучасний історик, проте його перебування на високих владних щаблях скінчилося після самогубства наркома освіти М. Скрипника. Саме тоді було “ліквідовано багато розпочатих ним починань в галузі українізації. Вістря репресій скеровувалося проти української політичної і культурної еліти”²⁷. Ю. Озерського заарештували 23 листопада 1933 р. за звинуваченням у приналежності до “фашистського блоку” (УВО) та “спробах замаху на “життя вождів партії”²⁸. Завершення нетривалого життєвого шляху цього діяча відбулося в урочищі Сандармох.

Ще один мученик – Борис Кузьмич Пилипенко – народився 16 липня 1892 р. у Чернігові. У 1918 р., відразу по закінченні юридичного факультету Київського університету, він поступив у партію українських есерів і хоча активним її учасником так і не став, але, очевидно, цей факт не пройшов повз увагу пильних “органів”. Натомість юнака захопила музейна справа, до якої він прилучився у рідному місті. Пройшов “школу” наукової та дослідницької роботи у видатного вченого – історика, археографа і генеалога В. Модзалевського²⁹. У 1922 р. Б. Пилипенка призначили завідувачем Чернігівського етнографічного музею, а з весни 1929 р. він став співробітником Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка у Києві³⁰. Вперше його заарештували органи ОДПУ у лютому 1933 р., приписавши участь у міфічній УВО (Українській військовій організації), наступного року справу припинили, але Б. Пилипенко залишався під підозрою. У його нещасних колег вибивали свідчення, що в Києві контрреволюційну роботу проводили: “В Историческом музее им. Шевченко Эрст, Пилипенко, Мощенко”³¹. Тому не дивно, що у квітні 1935 р. відбувся повторний арешт. Військовий трибунал Київського військового округу ухвалив вирок: 7 років виправно-трудоих таборів³². Так музейний працівник опинився на Соловках. Він брав участь у культурному житті табору. У 1936 – 1937 рр. на сцені соловецького театру йшла п’єса М. Погодіна “Аристократи”, котру Б. Пилипенко оформляв як художник³³. Свої дні він теж скінчив у ровах Сандармоху.

Прізвища чернігівців у розстрільних списках Соловків не вичерпуються цим переліком. Серед приречених на смерть був – Петро Юрійович Дятлов, 1883 року народження, уродженець м. Стародуб (тепер Російська Федерація). Замолоду він приєднався до Революційної української партії (РУП), входив до ЦК УСДРП, потім вступив до КП(б)У, відомий освітянин, професор, мав термін ув’язнення 5 років, але зрештою був розстріляний³⁴.

У списку розстріляних знаходимо і жінок. Віра Миколаївна Гутман, народилася 1901 р. в Чернігові, за національністю єврейка, за походженням міщанка. Вона – літературний працівник з вищою освітою. Її теж судила Військова колегія Верховного Суду СРСР у листопаді 1936 р. Вирок – 10 років тюрми, з обмеженням у правах на 5 років, а життя її завершилося у ровах Сандармоху³⁵.

Інформація про уродженців Чернігово-Сіверщини у розстрільних списках в’язнів Соловецького табору виявити порівняно легко, оскільки вони видані і доступні для усіх, хто вивчає цей трагічний період нашої історії. Набагато важче відшукати матеріали про жертв сталінської тоталітарної доби в цілому. Проте цю роботу необхідно провадити систематично, наполегливо й послідовно. Від її результатів багато в чому залежить успішне завершення тривалого процесу зживання сталінізму у свідомості багатьох людей, запобігання рецидивам цієї людиноненавистницької теорії і практики. Сподіваємося, що поява чернігівської книги багатотомного видання “Реабілітовані історією” стане не тільки даниною пам’яті невинно замучених наших земляків, але й важливим етапом на довгому шляху з’ясування правди про їхні долі.

Джерела та література:

1. Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка – К., 2006. – С. 95 – 96.
2. Див.: Костюк Г Зустрічі і прощання. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 487 – 616; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933 – 1941.– Тернопіль, 1999. – 123 с.; Його ж. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – 326 с.; Солженицын А. И.

- Архипелаг ГУЛАГ. – М., 1986. – Т. 2. – 630 с.; Чирков Ю. И. А было все так... – М., 1991. – 382 с.; Ширяев Б. Главы из книги “Неугасимая лампада” // Смена. – 1990. – № 3. – С. 80 – 102 та ін.
3. Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Його ж. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – К., 2007. – 411 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. – К., 2003. – 144 с.; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – К., 1999. – 336 с. – [Серія “Україна крізь віки. – Т. 11.”]; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – К., 2003. – 448 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64 – 81 та ін.
4. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / Пер. з франц. – К., 2007. – 136 с.; Ешплбом Е. Назв. праця; Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. – К., 2003. – 371 с. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – 508 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії / Пер. з англ. – К., 2000. – 608 с. та ін.
5. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 1998. – № 2. – С. 34 – 77; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К. 1997. – Т. 1. – 276 с.
6. Солженицын А. И. Указ. соч. – С. 30.
7. Чирков Ю. И. Указ. соч. – С. 6 – 7.
8. Костюк Г. Зустрічі і прощання. – С. 718.
9. Кульчицький С. В. Назв. праця. – С. 237.
10. Там само. – С. 239.
11. Маля М. Назв. праця. – С. 286.
12. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Назв. праця. – С. 47.
13. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – С. 34.
14. Остання адреса. – Т. 1. – С. 28.
15. Там само. – С. 9.
16. Там само. – С. 31.
17. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20 – 50-ті роки XX ст.. – К., 1994. – С. 138.
18. Див.: Віленський Ю. Гігієна душі: Образ і роботи видатного українського вченого, жертви розстрілів на Соловках Володимира Підгаєцького повертаються науці і суспільству // День. – 2008. – 4 вересня. – С. 6.
19. Остання адреса. – С. 35.
20. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 45.
21. Остання адреса. – С. 36.
22. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / Упоряд. М. К. Наєнко. – К., 2001. – С. 307 – 309; Славутич Яр Розстріляна муза. – К., 1992. – С. 159 – 163.
23. Савенок В. І заслали поета на Соловки // Комсомольський гарт. – 1988. – 3 вересня. – С. 8; Ільєнко І. Вороний Марко // ...З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. № 1. – С. 106 – 109; Шудря М. Неоромантик: потужність почуття й вислову... // Зона: Видання Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих – 1999. – № 14. – С. 70 – 76.
24. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 82 – 83.
25. Савенок В. Назв. праця.
26. Виговський М. Український есер Юрій Озерський: керівник Укнауки при наркомосі УСРР // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 41.
27. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 3. – С. 209.
28. Виговський М. Назв. праця. – С. 42 – 43.
29. Нестуля О. О. Мистецтво було його мрією // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки): Збірник статей. – К.; Хмельницький, 1991. – С. 238 – 244.
30. Там само. – С. 239.
31. Цит. за: Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 337.
32. Нестуля О. О. Назв. праця. – С. 242.
33. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 238.
34. Остання адреса. – С. 38.
35. Остання адреса. – С. 205.